

Розділ XVI Поняття і мета покарання

§ 1. Поняття покарання

1. Політика держави у боротьбі зі злочинністю передбачає комплекс заходів, серед яких головну роль виконують заходи соціального, економічного, політичного, правового, організаційного та культурно-виховного характеру. У системі цих заходів певне місце посідає і покарання. Воно є необхідним засобом охорони суспільства від злочинних посягань. Виконання цієї ролі здійснюється шляхом як загрози покаранням, що передбачено в санкції кожної кримінально-правової норми, так і його реалізації, тобто примусового впливу на осіб, що вже вчинили злочини.

У літературі є поширеною думка, згідно з якою покарання у боротьбі зі злочинністю відіграє допоміжну роль. Це твердження потребує уточнення. Воно є правильним щодо системи заходів, які держава використовує для профілактики злочинів, зниження злочинності, усунення її причин та умов. На підтвердження цього слід зазначити, що гуманістичні ідеї Ш. Монтеск'є, Ч. Беккарія та інших мислителів про те, що навчений досвідом законодавець краще попередить злочин, ніж буде змушений карати за нього, знайшли свій розвиток і підтвердження в науці кримінального права і практиці боротьби зі злочинністю. У такому аспекті покарання дійсно відіграє допоміжну роль. Проте серед заходів державного реагування на вже вчинені злочини та осіб, які їх вчинили, покаранню надається дуже важливе значення. У ньому від імені держави виявляється негативна оцінка вчиненого злочину і самого злочинця. Зменшення цієї ролі покарання суперечить його каральній та запобіжній сутності як найгострішого, найбільш суворого заходу державного примусу, що застосовується за вироком суду до осіб, які вчинили злочини. Конституція України (статті 28, 62, 63), кримінальне законодавство та практика його застосування переконують, що держава відводить покаранню дуже важливу роль у виконанні свого обов'язку забезпечувати охорону прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства. Таким чином, покарання як один із центральних інститутів кримінального права — важливий інструмент у руках держави для охорони найбільш значущих суспільних відносин. Воно є головною і найбільш поширеною формою реалізації кримінальної відповідальності і водночас покликано забезпечувати поведінку людей відповідно до

вимог закону.

Однак значна роль покарання в боротьбі зі злочинністю не виправдовує тенденції його посилення, яка спостерігається багато років. На жаль, і після прийняття КК 2001 р. ця тенденція істотно не змінилася. Її відображено як у законодавстві, так і в практиці його застосування. Досить зазначити, що в КК України 1960 р. більшість санкцій передбачали позбавлення волі, причому 124 з них — на строк до 10-15 років. Превалювало позбавлення волі й у судовій практиці. Суди України щорічно до позбавлення волі засуджували до 50 % підсудних. Причини такої практики полягали, очевидно, не тільки в зростанні злочинності, а й у поширеності у громадській, в тому числі професійній, правосвідомості хибної думки, згідно з якою кращий засіб боротьби зі злочинністю — посилення покарання. Подібну позицію треба було змінити, і перший серйозний крок у цьому напрямі зроблено у чинному КК. Історія боротьби зі злочинністю в багатьох країнах незалежно від їх суспільного ладу свідчить про те, що жорстокість покарання не приводила до бажаного результату. Навпаки, така жорстокість переконує винного в несправедливості покарання, робить засудженого більш жорстким, породжує в його свідомості почуття образи, неповаги до суспільства, держави, її законів. Тому значення покарання в боротьбі зі злочинністю визначається не його жорстокістю, а справедливістю, невідворотністю, своєчасністю і неминучістю його застосування за кожний вчинений злочин. Слід зазначити, що в чинному КК цю позицію чітко виражено. Уперше значно гуманізовано репресивність санкцій. Скасовано смертну кару, довічне позбавлення волі передбачено альтернативно з іншим покаранням (позбавленням волі на певний строк) і тільки за особливо тяжкі злочини проти життя. У санкціях КК за злочини невеликої тяжкості практично відсутні покарання у виді позбавлення волі. У багатьох інших санкціях значно знижено його межі. У системі покарань і санкціях за багато злочинів передбачено нові, більш гуманні види покарань: громадські роботи, арешт, обмеження волі, розширено можливості застосовувати штраф та інші покарання, не пов'язані з позбавленням волі.

Подальше зниження репресивності санкцій передбачено Законом України від 15 квітня 2008 р. № 270-VI «Про внесення змін до кримінального та кримінально-процесуального кодексів України щодо гуманізації відповідальності».

Усе це надає реальні можливості для зміни професійної свідомості і відмови від тенденції до зайвої жорстокості покарання в судовій практиці. З цього приводу Пленум Верховного Суду України в п. 2 постанови від 24 жовтня 2003 р. № 7 «Про практику призначення судами кримінального покарання» (зі змінами від 10 грудня 2004 р. № 18) роз'яснив судам, що у разі, коли санкція статті, за якою особу визнано винною, нарівні з позбавленням волі на певний строк передбачає більш м'які види покарання при постановленні вироку, треба обговорювати питання про призначення покарання, не пов'

язаного з позбавленням волі. А у разі обрання позбавлення волі це рішення повинно бути мотивовано у вироку. Роль і значення покарання багато в чому залежать від обґрунтованості його призначення і реалізації. Воно має відповідати тяжкості вчиненого злочину, бути справедливим і достатнім для виправлення засудженого. Тільки таке покарання сприймається винним та іншими особами як остаточний і дійсно заслужений результат діяння злочинця. Покарання завжди має застосовуватися з додержанням основних напрямів, притаманних каральній політиці: а) застосування суворих видів покарання до рецидивістів і осіб, що вчинили тяжкі і особливо тяжкі злочини, а також до активних учасників організованих злочинних груп; б) застосування покарань, не пов'язаних з ізоляцією винного від суспільства, і навіть звільнення від відбування покарань осіб, що вперше вчинили злочини невеликої і середньої тяжкості. Поєднання цих двох напрямів відображено в чинному КК і має здійснюватися в каральній політиці судових органів України.

2. Відповідно до ч. 1 ст. 50 КК покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого. Таке визначення поняття покарання в законі дано вперше. Його аналіз дозволяє виділити і розглянути основні ознаки покарання.

Важливим завданням правової держави є охорона основних суспільних відносин від злочинних посягань. Його здійснення в першу чергу полягає у визначенні того, які суспільно небезпечні діяння є злочинними та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили (ст. 1 КК). І першою важливою ознакою покарання, що визначає його соціальний зміст, є визнання покарання заходом державного примусу, який застосовується до осіб, що вчинили злочинне посягання. Покарання примушує особу до законослухняної поведінки.

Другу ознаку покарання закріплено в ст. 2 КК, де зазначено, що особа не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Отже, застосування покарання є одним із завершальних етапів кримінальної відповідальності. Це логічний юридичний наслідок злочину. Передбачені в законі інші методи реагування держави на злочини, такі як: звільнення від кримінальної відповідальності на підставі статей 45, 46, 48 КК або з передачею особи на поруки (ст. 47 КК); звільнення від кримінальної відповідальності і покарання із застосуванням до неповнолітніх примусових заходів виховного характеру

(статті 97, 105 КК); звільнення від покарання або від його відбування на підставі статей 74, 75, 79, 83, 84 КК, є винятком і застосовуються лише у випадках, передбачених законом, можливі за наявності достатніх для цього підстав і, як правило, за злочини невеликої тяжкості. Тому оцінка покарання як остаточного юридичного наслідку злочину є його характерною ознакою.

Третю розпізнавальну ознаку покарання також встановлено в ч. 2 ст. 2 КК. Вона полягає в тому, що покарання може бути застосовано лише за вироком суду від імені держави, це надає йому публічного характеру. До виключної компетенції суду належить і звільнення від покарання, крім звільнення внаслідок амністії або помилування.

Четверту ознаку покарання законодавчо закріплено в ч. 1 ст. 50 КК, де сказано, що покарання полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого. Саме в цьому виявляється така властивість покарання, як кара, що робить його найгострішим заходом державного примусу. Кара — це властивість будь-якого кримінального покарання. Вона визначається видом і строком покарання, наявністю фізичних, майнових і моральних позбавлень та обмежень. В одних покараннях їх каральну властивість виражено більшою мірою, наприклад, при довічному позбавленні волі, позбавленні волі на певний строк, матеріальних або майнових обмеженнях, де її виражено в таких покараннях, як штраф і конфіскація майна; в інших — превалюють обмеження інших прав, наприклад, право займатися професійною діяльністю, мати звання тощо. Кожне покарання спричиняє і моральні страждання різного ступеня — ганьбу, сором перед суспільством та своїми близькими. Усі ці обмеження і визначають кару як ознаку покарання. Обсяг кари у кожному покаранні диференційовано залежно від характеру і тяжкості злочину. Кара як ознака покарання завжди повинна відповідати тяжкості злочину.

П'ята характерна ознака покарання полягає в тому, що в ньому виражаються засудження, негативна оцінка з боку держави як вчиненого злочину, так і самого злочинця. Авторитетність такої оцінки закріплюється обвинувальним вироком, який постановляється судом від імені держави і містить конкретну міру покарання. Таким чином, призначене покарання є правовим критерієм, показником негативної оцінки злочину і особи, яка його вчинила, з погляду кримінального закону і моральності.

Шоста ознака покарання виявляється в його особистому характері. Це означає, що призначення кримінального покарання та його виконання можливі тільки стосовно самого винного. Воно не може бути покладене на інших осіб, навіть близьких родичів. Наприклад, ізоляції підлягає особисто засуджений до позбавлення волі; конфіскації

підлягає тільки майно, що належить особисто засудженому, тощо.

Нарешті, сьома характерна ознака покарання полягає в тому, що будь-яке покарання тягне за собою судимість (ст. 88 КК). Саме судимість відрізняє кримінальне покарання від інших засобів державного приму-су. За своїм змістом судимість — це не тільки властивість кари, вона являє собою певний правовий статус засудженого, пов'язаний із різного роду правообмеженнями та іншими несприятливими наслідками, про-тягом певного, визначеного в законі строку. Судимість як самостійна ознака покарання визначається тим, що вона визнається обставиною, яка обтяжує покарання у разі вчинення нового злочину та зберігає певні обмеження прав засудженого і після відбуття ним покарання.

Викладені ознаки відрізняють покарання від інших примусових заходів.

§ 2. Мета покарання

1. Проблема мети покарання цікавила багатьох учених-юристів і філософів, що працювали в галузі кримінального права, протягом всієї історії його розвитку. Багато запропонованих ними концепцій і теорій не дали однозначного тлумачення цієї складної проблеми. Проте серед їх множин можна виділити дві основні групи: а) абсолют-ні теорії покарання (теорії відплати); б) відносні теорії покарання (теорії досягнення корисних цілей).

Представники абсолютних теорій (Кант, Гегель та їх послідовники) не бачили в покаранні ніякого іншого змісту, крім єдиної абсолютної ідеї — мети відплати за вчинений злочин. Як практичну реалізацію при-хильники цих теорій відстоювали необхідність законодавчого закріплен-ня різних систем пропорційності злочину і покарання, відплати рівним злом за заподіяне винним зло. Наприклад, за вбивство — смертна кара, за статеві злочини — кастрація, за майнові злочини — каторга, за об-разу — застосування заходів, що ганьблять винного, тощо.

Прихильників відносних теорій об'єднувало те, що вони бачили сенс і корисність покарання в досягненні якоїсь конкретної мети. На-приклад, прибічники теорії залякування (Бентам та ін.) і теорії пси-хологічного примусу (А. Фейєрбах) вважали, що покарання повинно стримувати інших осіб від вчинення злочинів, тобто виконувати мету загального запобігання. На думку А. Фейєрбаха, воно має завдати винному більше невдоволення, ніж те задоволення, яке він одержує від вчинення злочину. Отже, застосовуване покарання психологічно впливає на інших осіб, утримуючи їх від вчинення злочинів. Представники теорії спеціального запобігання відстоювали ідею застосування покарання виключно для того, щоб сам винний не вчинив нового злочину. Подібні ідеї відстоювали і прихильники теорій виправлення, на думку яких покарання має забезпечити виправлення винного, тобто невчинення ним нових злочинів.

Однобічність цих теорій не могла задовольнити практиків. Тому в середині XIX ст. з'являються так звані змішані теорії покарання. Загальним для них є об'єднання ідей декількох абсолютних і відносних теорій про мету покарання. Їх прихильники у різноманітних варіаціях визнають цілями покарання: залякування, відплату, відшкодування заподіяної злочином моральної шкоди, виправлення, загальне і спеціальне запобігання. Ці теорії відрізняються не тільки поєднанням цілей, а й їх значущістю. В одних із них превалює мета залякування, відплати, в інших — мета попередження або виправлення. Значний внесок у дослідження цієї проблеми зробили і такі відомі криміналісти, як М. С. Таганцев, С. В. Познишев, М. Д. Сергієвський, І. Я. Фойницький, А. Ф. Кістяківський та ін. Вони, зокрема, обстоювали ідею диференціації цілей покарання залежно від тяжкості вчиненого злочину та особливостей особи винного. Багато уваги приділялося проблемі мети покарання і в останні десятиліття. У працях деяких учених радянсько-го і пострадянського періодів знайшли подальший розвиток змішані теорії про мету покарання.

2. Слід зазначити, що проблема мети покарання викликала широку дискусію. Усі дослідники визнають цілями покарання загальне і спеціальне запобігання злочинам, а на думку М. Д. Шаргородського, вони є єдиними цілями покарання. Інші науковці, крім цих двох цілей, визнають метою покарання також виправлення засудженого. Але най-більше дискусій точилося з питання про визнання кари метою покарання. Розробники КК 2001 р. вирішили це питання позитивно. При науковому розв'язанні цієї проблеми необхідно виходити з того, що цілі покарання є багатограничними. Це насамперед захист суспільства від злочинних посягань, що неможливо без відплати за вчинений злочин; обов'язковий виправний вплив на засудженого з метою перетворення його на законослухняного громадянина і запобігання вчиненню злочинів у майбутньому як засудженим, так і іншими особами. Таке тлумачення цілей покарання відповідає самій природі цього заходу державного примусу. Покарання завжди призначається як відповідний захід держави за вчинений злочин, виконує виправну функцію і водночас

запобігає вчиненню нових злочинів як самим засудженим, так і іншими особами. Усі зазначені цілі покарання органічно взаємопов'язані і обумовлюють одна одну.

У чинному КК питання про мету покарання вирішене в ч. 2 ст. 50, де зазначено, що покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як за-судженими, так і іншими особами.

Наведене свідчить про те, що закон виходить із змішаних теорій, оскільки називає метою покарання:

- 1) кару як відплату за вчинене;
- 2) виправлення засудженого;
- 3) запобігання вчиненню нових злочинів самим засудженим (спе-ціальне запобігання);
- 4) запобігання вчиненню злочинів з боку інших осіб (загальне за-побігання).

3. Застосовуючи покарання, суд має на меті покарати винного, що необхідно і для захисту суспільства, і для задоволення почуття обурення і справедливості потерпілого та суспільства в цілому. Визнання кари метою покарання не зменшує визнання кари сутністю покарання, що, як уже зазначалося, є його істотною ознакою. Кара виступає в двох іпостасях, що перебувають у діалектичній єдності. Проте для них ха-рактерні і деякі особливості. Кара як органічна ознака покарання ви-ражається не тільки в застосуванні покарання, а й також у санкції статті та відповідній нормі Загальної частини КК, де передбачено конкретний вид покарання, описано його характерні ознаки. Як така кара не тільки визначає характер покарання, а й багато в чому забез-печує досягнення всіх його цілей. Не є винятком і мета (ціль) кари. Однак вона виражається тільки в призначенні та реалізації конкрет-ної міри покарання до особи, яка вчинила злочин. Тут уже визначають-ся вид покарання, його строки, конкретизується характер фізичних і моральних позбавлень та обмежень, котрі зобов'язаний перетерпіти засуджений як відплату за вчинений злочин. Заперечення мети кари зменшує примусове значення

покарання, не враховує тієї обставини, що мета кари саме і перетворює покарання на особливий (найбільш гострий) захід державного примусу. Без неї взагалі не може бути кримінального покарання. Забезпечення цієї мети — обов'язкова відповідь держави на вчинений злочин. Особливо яскраво це простежується при виконанні довічного позбавлення волі, тривалих строків позбавлення волі, конфіскації майна та інших покарань. Однак мета кари досягається не тільки виконанням покарання. Забезпечення цієї мети почи-нається з моменту призначення судом конкретної міри покарання. Сам факт призначення покарання — це істотний прояв його карального впливу. Призначення покарання у деяких випадках справляє більш значний вплив на засудженого, ніж його безпосереднє виконання (на-приклад, утримання із заробітку при виправних роботах, стягнення штрафу тощо). Саме призначення покарання спричиняє засудженому певні моральні страждання, ганьбу і сором, що є невід'ємною частиною здійснення кари, надовго залишає сліди в його свідомості й водночас сприяє тому, щоб він усвідомив та спокутував свою вину перед суспільством. В одних випадках, наприклад при призначенні штрафу, для досягнення мети кари досить лише самого факту застосування цього покарання і його виконання; в інших (при призначенні позбавлення волі, обмеження волі, виправних робіт тощо) для цього потрібний триваліший вплив покарання, тому воно і при виконанні продовжує спричиняти винному ті чи інші позбавлення і обмеження його прав та інтересів. Не можна не враховувати і того, що вже при призначенні покарання певною мірою забезпечується задоволення почуття справ-ведливості потерпілого і суспільства, проти яких вчинено злочин.

4. Мета виправлення припускає усунення суспільної небезпечно-сті особи, тобто такий вплив покарання, в результаті якого засуджений під час і після його відбування не вчинить нового злочину. Виправлен-ня полягає в тому, щоб шляхом активного примусового впливу на свідомість засудженого внести корективи в його соціально-психологічні властивості, нейтралізувати негативні, криміногенні настанови, зму-сити додержуватися положень кримінального закону або, ще краще, прищепити, нехай навіть під страхом покарання, законслухняність, повагу до закону. Досягнення такого результату прийнято називати юридичним виправленням. Це дуже важливий результат застосування покарання. Досягнення мети виправлення багато в чому забезпечуєть-ся самим призначенням покарання, режимом його відбування, залу-ченням до праці, організацією навчання професії, переконанням, роз'ясненням кримінального законодавства, заходами виховного ха-рактеру та іншою освітньою роботою із засудженим. Однак, крім цих суттєвих обставин зовнішнього впливу, важливу роль у досягненні цієї мети відіграє внутрішнє бажання засудженого виправитися.

5. Мета спеціального запобігання (спеціальна превенція) полягає в такому впливі покарання на засудженого, що позбавляє його можли-вості знову вчиняти злочини. Запобігання вчиненню нових злочинів з боку засудженого досягається самим фактом його засудження і тим більш — виконанням покарання, коли особу поставлено в такі умови, які значною мірою перешкоджають або повністю позбавляють її мож-ливості

вчинити нові злочини. Наприклад, при відбуванні позбавлення волі режим виконання покарання, обмеження контактів з навколишнім світом, постійний контроль за поведінкою засудженого тощо фізично позбавляють його можливості вчинення багатьох злочинів. Досягненню цієї мети сприяють і положення закону, що посилюють покарання за вчинення нового злочину (визнання його обставиною, що обтяжує покарання, — ст. 67 КК; більш суворі правила і межі призначення покарання — ст. 71 КК). При призначенні такого покарання, як позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, засуджений позбавляється можливості знову вчинити злочин з використанням свого службового становища. Наприклад, завідувач відділу крамниці, засуджений за зловживання службовим становищем (ст. 364 КК) до двох років обмеження волі з позбавленням права обіймати посади, пов'язані з матеріальними цінностями, строком на три роки, фактично не зможе вчинити подібний злочин як мінімум протягом строку призначеного йому покарання. У багатьох нормах Особливої частини КК рецидив злочину визначає його кваліфікований склад і за нього передбачено більш суворе покарання. Усе це шляхом залякування стримує таких осіб від повторного вчинення злочинів.

6. Мета загального запобігання (загальна превенція) припускає такий вплив покарання, що забезпечує запобігання вчинення злочину з боку інших осіб. Ця мета покарання звернена насамперед до осіб, схильних до вчинення злочину. Переважна частина громадян не вчиняють злочинів не під загрозою покарання, а внаслідок своїх моральних властивостей, звичок, громадських, релігійних настанов та переконань. Щодо таких громадян кримінальне покарання також впливає позитивно, підвищує правову культуру, виховує нетерпиме ставлення до злочинців, формує відповідний рівень правосвідомості.

Досягнення мети загального запобігання забезпечується самим оприлюдненням законів, санкції яких попереджають про покарання кожного, хто порушить ці закони, засудженням винного, призначенням покарання та його виконанням. Загроза невідворотності покарання і його реалізації є засобом залякування тих антигромадських елементів, що схильні вчиняти злочини. Частіше за все саме залякування, страх покарання, загроза його неминучості стримують багатьох із них від вчинення злочину. Причому більшою мірою такий вплив справляє невідворотність покарання, а не його суворість.

Спеціальне і загальне запобігання, як і інші цілі покарання, тісно взаємопов'язані. Будь-яке покарання незалежно від його виду і розміру має забезпечувати досягнення всіх його цілей.

Контрольні запитання

1. Яке значення мають положення статей 28, 43, 61-63 Конституції України для визначення соціальної природи покарання?
2. Поняття покарання і його значення в боротьбі зі злочинністю.
3. У чому полягає зміст ознак покарання та їх значення?
4. Які цілі покарання визначені в чинному КК?
5. У чому полягає зміст кожної мети покарання?